

RESUMO

O segundo domingo do mes de maio devotos do concello do Corgo e doutros limítrofes acoden ao santuario, dedicado ao Santo Anxo, para pregarlle a concesión dalgún pedimento, ligado case sempre coa protección dos que acaban de nacer e doenzas infantís, ou ben para agradecerlle o favor xa recibido. Por tal motivo, levan a cabo unha serie de rituais, e ofrendas propiciatorias e de acción de grazas. Así, escoitan unha misa, poñen o santo, participan na procesión, traen candeas, achegan diñeiro, sufragan misas, etc.

PALABRAS CLAVE

Indulxencia, confraría, ofrenda propiciatoria, petición condicional, poñer o santo, ofrenda de acción de grazas, exvoto.

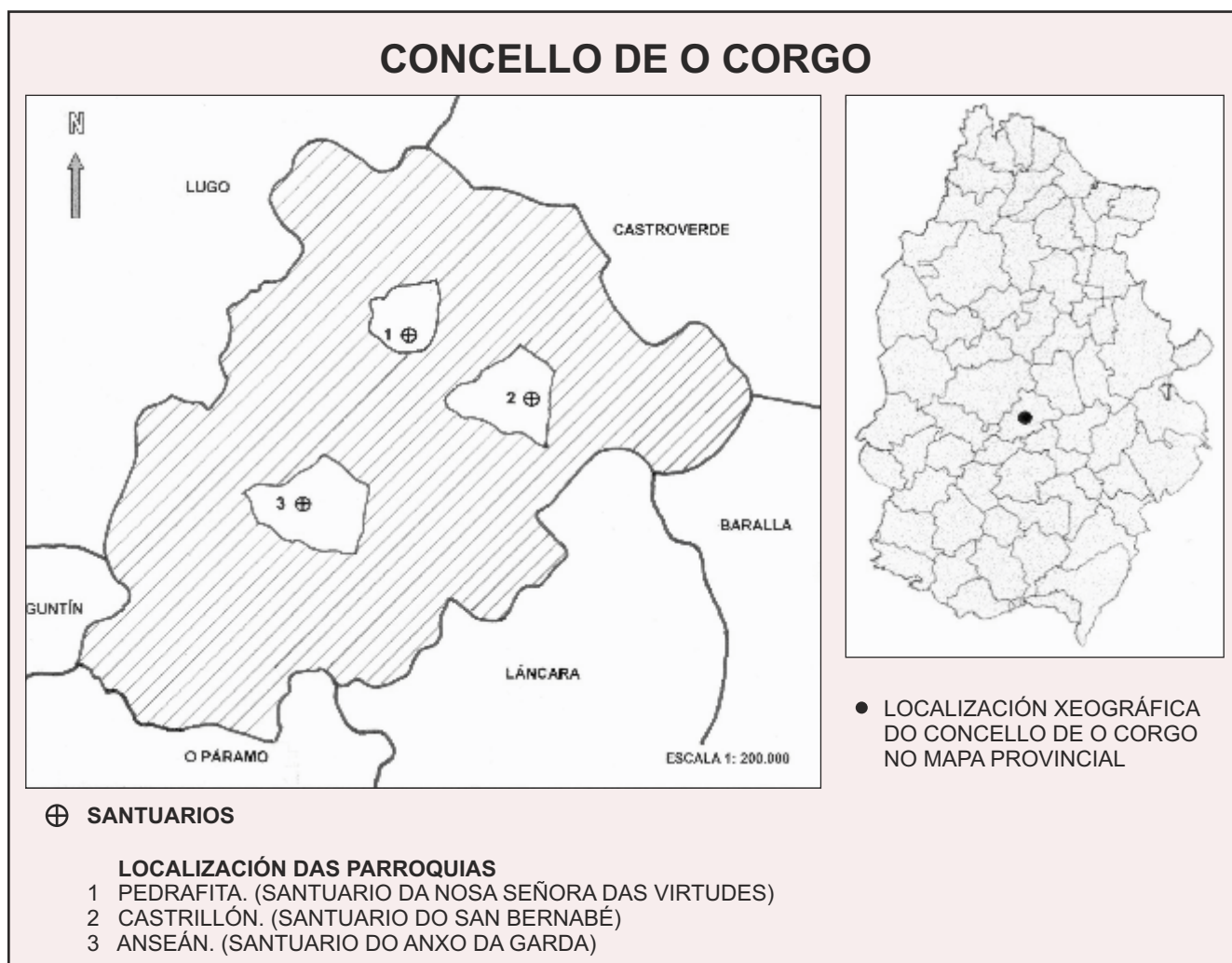
Blanco Prado, José Manuel

Jmbp53@yahoo.es

Doutor en Historia

Profesor Numerario de Ensino Secundario (xubilado)

O meu agradecemento a D. Daniel Rodríguez e a D. Manuel Fernández “Lolo” pola información que me facilitaron para a realización deste traballo.

Autor do mapa: José Cancio Fernández

1. INTRODUCCIÓN

Para o teólogo *Luís Maldonado* a relixiosidade popular que el prefire darlle o nome de “catolicismo popular” é a síntese dun cristianismo establecido nas poboacións rurais de Europa logo de introducirse nas súas crenzas, é dicir, na súa relixiosidade telúrica e no seu estilo de vida agrocultural¹. Este concepto está moi ligado coa

contraposición coa visión anterior, esta estaría máis relacionada cunha concepción dinámica⁴.

O antropólogo *W.A. Christian* evita o uso da expresión “relixión popular” xa que o termo “popular” rematou por connotar o sentido de rural por oposición a urbano; primitivo por oposición a civilizado; tradicional por oposición a moderno... Isto motiva que sexa partidario de falar de

Santuario do Santo Anxo

visión estática a que fai alusión *Michel Vovelle*². Pola súa banda, Pedro Castón Boyer prefire falar de relixiosidade tradicional para diferenciala dunha relixiosidade oficialista. A primeira estaría reflectida en todos aqueles comportamentos religiosos, que integran a cultura dun pobo e, polo tanto, vinculados co seu universo simbólico³. En

relixiosidade local, xa que os costumes relixiosos coas súas semellanzas e diferenzas teñen en común a vinculación a un lugar concreto e a unha orixe histórica⁵. Así mesmo o historiador *Andrés Gallego* non utiliza a expresión relixión popular, senón que fai mención a un refacer a vivencia relixiosa na historia, é dicir ás formas de vivir a relixión⁶. Finalmente os antropólogos *Gurutze Arregui* e *Ander Manterola* manifestan que a

(1) MALDONADO, Luís.: “Dimensiones y tipos de la religiosidad popular”, en *Concilium* (Rev. Internacional de Teología), 206, 1986, páxs.9-18.

(2) VOVELLE, Michel.: “La religión popular”, en *Ideologías y mentalidades*. Barcelona: Ariel, 1985, pp.125-131.

“Esta visión, propia dos folcloristas estaría relacionada cun conxunto de supervivencias pagás, de supersticións e xestos máxicos, con trazos de sincretismo cristián”.

(3) CASTÓN BOYER, Pedro.: “La religiosidad tradicional” en Andalucía. *Una aproximación sociológica*, en CASTÓN BOYER y otros, *La religión en Andalucía. Aproximación a la religiosidad popular*. Sevilla: Edt. Andaluzes Unidos, 1985, p. 101.

(4) VOVELLE, Michel.: “La religión popular”, en *Ideologías y mentalidades*. Barcelona: Ariel, 1985, pp.125-131.

“Esta acepción estaría vinculada a unha relación dialéctica entre relixión oficial y popular...”

(5) CHRISTIAN JR, William A.: *Religiosidad local en la España de Felipe II*, Madrid: Nerea, 1991, páx. 11.

(6) GALLEGO, Andrés.: “Práctica religiosa y mentalidad popular en la España Contemporánea”, en *Hispania Sacra*, 46, 1994, páx. 331.

relixiosidade popular é unha das manifestacións da cultura dunha comunidade, que ten como ámbito de estudo o conxunto de crenzas e rituais froito da actividade simbólica dun grupo humano e que o propio grupo humano caracterizou como sagrados e relixiosos⁷.

A relixiosidade de cada pobo, como todo fenómeno vivo, ten os seus trazos especiais. Cada comunidade vive e manifesta a fe dun xeito propio. Unha relixiosidade é popular cando se configura con ese pobo e manifesta o seu sentir. É parte da cultura, dun modo de pensar e de vivir. Para comprendela cómpre ter en conta o pasado, o que na actualidade a rodea, os trazos do lugar, o estilo das persoas, como viviron o cristianismo, que é o que herdaron dos séculos pasados, que é o que cada unha das xeracións recibiu e achegou. Polo tanto, é popular o que o pobo crea

Imaxe do Santo Anxo

(7) ARREGUI, Gurutze e MANTEROLA, Ander.: "Religiosidad popular", en Aguirre, Angel (dir.). *Diccionario temático de Antropología*. Barcelona: Boixaneu, 1993, páx.532.

mais tamén o que recibe, asimila e fai propio. Unha das manifestacións da relixiosidade popular radica nos santuarios.

2. ALGÚNS DATOS HISTÓRICOS E XEOGRÁFICOS DA PARROQUIA DE ANSEÁN.

Desde unha óptica eclesiástica, a freguesía de Santa Catarina de Anseán pertence ao Arciprestado de Farnadeiros e a diocese de Lugo⁸. A efectos civís forma parte do concello do Corgo e da provincia de Lugo⁹.

Segundo *Manuel Vázquez Seijas* houbo unha torre, a Torre de Anseán, do Marqués de Astorga, título concedido a *Álvaro Pérez Osorio* en 1465 polo *Rei Henrique IV*. Dela faise referencia no proceso que tivo lugar no ano 1526 contra D. Alonso de Fonseca. A torre destruírona os irmandiños no século XV e, despois, volveuse reconstruír. Porén, co paso dos anos foise deteriorando debido ao abandono dos donos e a falta de coidado por parte dos caseiros¹⁰.

3. ANOCIÓN DO SANTUARIO

O santuario é un lugar de culto simbolizado por unha ermida, capela ou igrexa parroquial ao que acoden devotos non só da comunidade parroquial, na que se localiza o espazo sagrado, senón tamén doutras freguesías. Neste último caso adoitan vir dun xeito individual ou colectivo. Polo tanto, podemos facer alusión a un espazo xeográfico ao que o antropólogo *W. A. Christian* denomina "territorio de graza", sobre o que un santuario proxecta a súa influencia en función do poder de convocatoria que exerce a súa imaxe sagrada en cuestión. Este territorio –segundo *Carme Pernas*–pódese reducir a un ámbito parroquial, municipal, comarcal, rexional e extra-regional, que é o menos frecuente¹¹. Os devotos veñen a este recinto sagrado por un dobre obxectivo:

1º. Pregarlle á imaxe sagrada¹² a súa intercesión ante determinadas peticións de índole material –

(8) Segundo *Elías Valiña Sampedro* foi unha freguesía única ata 1893, ano no que se lle uniu Manán de Abaixo. Posúe as entidades de poboación de Castro, Corral, Lamapulleira, Mourelle, Peizás, Portela e Torre.

(9) Anseán é unha parroquia situada ao sur do concello do Corgo, que dista 13 km. da capital provincial.

(10) XIZ, Xulio: *O Corgo, amplo horizonte*. O Corgo: Ed. Concello do Corgo, páx. 99.

(11) BLANCO PRADO, J.M. e PERNAS BERMÚDEZ, Carmen: "I. Introducción: As romarías e o seu significado" en "Os santuarios do concello de A Pastoriza" (Lugo), en *Rev. Croa. Asociación Amigos do Castro de Viladonga*. Castro de Rei .Lugo. Referencia de: Carme Pernas Bermúdez, páx.71.

(12) A imaxe sagrada está representada por diferentes advocacións de Cristo, a Virxe, e os santos, que son avogados ante diversos males.

Retablo central do Santuario

prevención e curación de doenzas, boas colleitas, facenda familiar etc.,- e de carácter espiritual.

2º. Cumprir unha serie de promesas á devandita imaxe logo de que lles concedese as rogativas solicitadas.

“Los santuarios son percibidos como espacios sagrados, de los cuales irradia la salud material o espiritual, y a los que se acude de forma individual o colectiva”¹³. “Los santuarios son lugares precisos de transformación de la energía divina para utilización humana y de transformación de la energía humana para propósitos divinos”¹⁴.

Por outra banda, o crego Xosé Antón Miguelez na análise que fai sobre os santuarios distingue os seguintes elementos: a vivencia do social vinculada a uns lugares e obxectos concretos; o predominio da emoción sobre a racionalidade; a cosmovisión estática e non histórica; e o carácter popular pouco institucionalizado¹⁵.

Finalmente nos santuarios podemos apreciar a existencia dunha tripla dimensión:

1ª. Espacial. Trátase de lugares que son puntos de encontro, de contacto, de intersección das diversas zonas do real, da heteroxeneidade dos diferentes estratos da realidade (o divino e o humano, o sagrado e o profano)¹⁶. En moitas

ocasións, os lugares onde se localizan os santuarios están relacionados con lendas ou aparicións milagreiras de santos-as, con reliquias... ou mesmo como lugares onde antano se celebraban prácticas pagáns e cultos á natureza...¹⁷.

2ª Temporal. Os santuarios son o eixo unificador dunha serie de ritmos vitais e cósmicos¹⁸. Así, nos momentos de transición anual correspondentes cos ciclos solsticiais-equinociais é cando adoitan celebrarse as festividades relixiosas.

3ª Sociolóxica. Nestes recintos sagrados reflíctese o seu sentido de identidade ou pertenza a un grupo por medio dunha serie de rituais. Tamén o seu sentido de integración de cara ao exterior. “La doble vertiente, hacia adentro, y hacia fuera del área de referencia de cada centro de completa de esta forma, creando una red de relaciones de signo diverso”¹⁹.

4. O SANTUARIO DO SANTO ANXO DE ANSEÁN (O CORGO)

4.1. OS TRAZOS ARTÍSTICOS.

Trátase dunha igrexa parroquial, que está provista dunha porta principal alintelada, dun olo, dunha

Rapaz ofrecendo un cirio

(13) PRAT I CAROS, Joan: “Los Santuarios Marianos en Cataluña: una aproximación desde la etnografía”, en *La Religiosidad popular, III. Hermandades, Romerías, Santuarios*. Anthropos, Barcelona, 1989, pág. 227.

(14) WILLIAMS A. CHRISTIAN, Jr: *Religiosidad popular. Estudio antropológico en un valle español*. Madrid: Tecnos, 1978, pág. 126.

(15) MIGUÉLEZ DÍAZ, Xosé Antón: “Relixiosidade popular galega. Aproximación e chamadas”, en *Estudios Mindonienses. Anuario de Estudios Histórico-Teolóxicos de la Diócesis de Mondoñedo-El Ferrol*. T.2, pág.248.

(16) BLANCO PRADO, J.M: *Religiosidad popular en el municipio de Begonte*, Lugo: Deputación provincial, 1991, pág.70.

(17) BLANCO PRADO, J.M. e PERNAS BERMÚDEZ, Carmen: “I. Introducción: As romarías e o seu significado (Os santuarios do concello de A Pastoriza (Lugo), en *Rev. Croa. Asociación Amigos do Castro de Viladonga*. Castro de Rei .Lugo. Referencia de: Carme Pernas Bermúdez, pág.71.

(18) MALDONADO, Luis: “Los Santuarios en la religiosidad popular”, en *Santuarios del P. Vasco y Religiosidad popular. II Semana de Estudios de Hª Eclesiástica del P.Vasco*, Vitoria, 1982, pág. 70.

(19) FERNÁNDEZ DE ROTA, J.A: *Antropología de un viejo paisaje gallego*. Centro de Investigaciones Sociológicas. Madrid: Ed. S. XXI, 1984, pax. 259.

LISÓN TOLOSANA, Carmelo: *Invitación a la Antropología cultural de España*. Madrid: Akal, 1980, pág. 93.

espadana sinxela e dunha porta lateral cun ventanal na parte superior. Ademais posúe unha nave a dúas augas con cuberta de lousa e que se asenta sobre un armazón de madeira. Tamén ten unha capela a catro augas máis alta e reducida que a nave, cun arco de triunfo de medio punto sobre unhas impostas saíntes.

No interior do espazo sagrado hai un retablo central, de estípites, composto de tres fornelos e dun ático. Nos fornelos encóntranse as tallas de Santa Catarina e San Antonio, obras do século XVIII. No ático, a talla de San Cristóbal, tamén do século XVIII. Ademais hai dous retablos laterais con varias tallas do século XVII: Anxo co Neno; a Virxe do Carme e San Miguel.

A igrexa está provista dun amplo adro con cemiterio e contén unha magnífica custodia “Sol” de 1800.²⁰ A uns mil metros atópase a Pena do

Confraría do santísimo e do Santo Anxo

(20) VALIÑA SAMPEDRO, Elías: *Inventario Artístico de Lugo y su provincia*. Servicio Nacional de Información Artística, Arqueológica y Etnológica, t.I, Madrid, 1975, páxs. 82-83.

Santo, e ao seu carón o local da Asociación de veciños de Anseán, onde o fregrués *Manuel Fernández “Lolo”*, ten unha exposición permanente de gran valor relativa aos instrumentos do liño.

2. AS FONTES DOCUMENTAIS²¹

- 2.1. Lib. Baut., perg., det., 1678-1715²².
- 2.2. Lib. Baut., perg., 27 feb. 1785-22 xul. 1851, Fol.. 1-93v.
- 2.3. Lib. Baut., 20 feb. 1852-14 ag. 1934. Fol.. 1-105.
- 2.4. Lib. Baut., 6 nov. 1935-crte.
- 2.5. Lib. Baut., Manán, 1 en. 1892-25 set. 1945, fols. 1-89v., cronolog., 3 fols.
- 2.6. Lib. Baut., Manán, 9 dic. 1945-crte.
- 2.7. Lib. Matr. 30 jul. 1885. crte.²³
- 2.8. Lib. Dif., perg., 15 set. 1776-26 dec. 1850, fols. 1-47v.²⁴
- 2.9. Lib. Dif., 14 ag. 1852-crte.
- 2.10. Lib. Confirm., perg., 9 oct. 1798-12 feb. 1885, fols. 1-36v.²⁵
- 2.11. Lib. Fábr., perg., 1799-1892, fols. 1-77.²⁶
- 2.12. Lib. Fábr., perg., 1692-1798, fols. 1-226.
- 2.13. Lib. Fábr., 1816-crte.
- 2.14. Lib. Cofr., Stmo., Sto. Ángel, perg., 17-crte.²⁷
- 2.15. Lista Cofrades Stmo., Sto. Ángel, leg., s. fecha.
- 2.16. Lista Cofrades, leg., 1916.
- 2.17. Lista Cofrades, leg., 1936.
- 2.18. Lista Cofrades, leg., 1945.

(21) VALIÑA SAMPEDRO, Elías: *Catálogo de los Archivos Parroquiales de la Diócesis de Lugo*, Lugo: Servicio de Publicaciones de la Diputación Provincial, 1991, páxs. 35-36.

(22) Nos Libros de Bautismo reflíctese a data, lugar de nacemento e bautismo, así como o nome asignado. Tamén o lugar de nacemento e veciñanza de pais, avós e padriños.

(23) Neste libros faise mención do momento no que se celebra o matrimonio: de día, de noite. Das razóns, se son viuvos, vellos etc.. O lugar, templo, ermida. Nomes, data e lugar de nacemento dos cónxuxes, pais, testemuñas; dote da filla, en especie o en metálico etc.

(24) As partidas de defunto adoitan ser extensas: idade, lugar de orixe e veciñanza, fillos, testamento, legados, lugar de sepultura etc.

(25) Trátase dos libros que menos datos ofrecen. Unicamente aparece a data e lugar no se que se celebra a confirmación, así como o bispo que actúa.

(26) Estes libros teñen interese dende unha perspectiva socioeconómica. Adoita reflectir a administración da igrexa, mais tamén a descrición de montes parroquiais, cultivos, camiños, prezos de obxectos, importe dunha xornada de traballo etc.

(27) Son semellantes aos de Fábrica. Porén adoitan ser máis concretos, xa que se refiren unicamente á confraría e aos seus socios.

5. A CONFRARIA DO SANTO ANXO E DO SANTÍSIMO

As confrarías son agrupacións voluntarias formadas por laicos que teñen como finalidade fomentar o culto de determinadas imaxes. Reciben o seu nome dos misterios da relixión cristiá, das festas do Señor, da Virxe, dos santos.... ***Las cofradías con asociaciones voluntarias de carácter laico, cuyos fines están relacionados formalmente con el culto a determinadas imágenes o advocaciones***²⁸. ***La cofradía es la mediación fundamental para la animación y cristalización de las grandes devociones populares***²⁹.

Teñen un obxectivo relixioso-católico e dependen da autoridade eclesiástica. ***....son asociaciones cuyos fines son formalmente religiosos, estando sujetos, por ello, a la jurisdicción eclesiástica y a la autoridad de la jerarquía católica***³⁰. Na confraría lévanse a cabo relacións de convivencia, sociabilidade, intercambio e reciprocidade. ***La cofradía es el núcleo focalizador de toda una vida y un dinamismo comunitario***³¹.

Estatutos da Confraría

(28) ESCALERA REYES, J., ÁLVAREZ SANTALO, C., BUXO, M.X. (Coords). "La religiosidad popular III. Hermandades, romerías y santuarios". Hermandades, religión popular y poder en Andalucía. Anthropos. Barcelona. 1989, pág. 459.

(29) MALDONADO, L. "Para Comprender el Catolicismo Popular". Cofradías y Hermandades. Ed. Verbo Divino. Estella (Navarra). 1990, pág. 87.

(30) ESCALERAREYES, Javier.- Ob. cit, pág. 460.

(31) MALDONADO, Luis.- Ob. cit, pág. 87.

A confraría pode chegar a representar o nivel de identificación e integración de toda a comunidade. Nese caso a festa principal simbolizará o conxunto da comunidade mesma fronte ó mundo exterior. ***"Cada fiesta es la expresión de identidad de la comunidad y también de su unidad"***³².

As confrarías en Galicia xa tiñan vixencia nos séculos XII e XIII. Así o código dado por D. Afonso X á terra de Santiago no ano 1252, di entre outras cuestións o seguinte: ***"Otrossi mando que non fagan confrarías, nin iures males, nin ningures malos ayuntamientos, que sean a danno de la terra e a mengua do mio sennorio, sino para dar a comer a pobres, o para luminaria, o para soterrar muertos"***³³. Deste xeito as confrarías tiñan inicialmente como fins básicos: dedicarse aos necesitados enterraren os mortos e iluminar o

Estatutos da Confraría

recinto eclesial cando haxa cultos que realice confraría.

En Galicia as confrarías son abertas e verticais, en contraposición a Andalucía, onde tamén as hai pechadas e horizontais. Son abertas xa que a persoa que o desexe En Galicia as confrarías son

(32) PITT RIVERS, Julián.- "L'identité locale vue à travers la fiesta". *Coloquio Hispano-Francés. Culturas Populares. Diferencia, Divergencias, Conflictos*. Universidad Complutense. Madrid. 1986, pág. 13.

(33) LOPEZ FERREIRO, Antonio.- "Los Fueros Municipales de Santiago y su tierra". T.I. Santiago. 1985, pág. 359.

abertas e verticais, en contraposición a Andalucía, onde tamén as hai pechadas³⁴ e horizontais³⁵. Son abertas xa que a persoa que o desexe pode pertencer a elas sempre que execute os estatutos da asociación; son verticais xa que en cada unha delas se integran persoas pertencentes a distintas capas sociais.

Normalmente unha persoa pertence a unha confraría ben pola tradición familiar, pola amizade con algún membro delas, pola residencia etc. Isto motiva que calquera persoa poda ser membro de varias confrarías, aínda que nalgunha delas non teña a residencia do confrade.

Pois ben, polo que respecta aos séculos XIX e XX, a dinámica desta confraría foi a seguinte:

D. Juan López de Prado, párroco de Santa Catarina de Anseán, xunto a Francisco Castedo, Silvestre Santalla e Pedro de Portela, veciños da devandita freguesía, comparecen diante dos demais fregueses desta parroquia en cumprimento do acto de visita do Ilmo. Sr. D. Felipe Peláez Canedo, bispo da diocese de Lugo, no que se suprime a confraría existente coa advocación do glorioso Santo Anxo da Garda coa finalidade de que no seu lugar se funde outra vez a confraría do Santísimo Sacramento á que pasamos todo o caudal que posuía a do Santo Anxo.

O día 7 de abril do ano 1799 fundamos a devandita confraría, que se vai regular mediante as seguintes constitucións³⁶:

1ª. Nomeamos ao Ilmo. Sr. bispo da diocese de Lugo, sempre que o desexe, así como aos seus sucesores primeiro irmán da citada asociación.

2ª. Queremos que todos os veciños desta parroquia se inscriban como confrades, e cumpran coas seguintes obrigas: acompañar ao Stmo. Sacramento nas súas funcións e cando se leve aos doentes. Asistir as funcións que celebre a confraría polos confrades vivos e defuntos.

3ª. Desexamos que se celebre anualmente unha misa e unha función solemne ao Stmo. Sacramento, ben no día do Corpus, na súa oitava ou nunha das dominicas seguintes, sempre que o

permitan as funcións ao Santísimo que se oficien nas parroquias próximas. Para celebrar esta función, o párroco deberá chamar os cregos que fagan falta, dándolles a esmola estipulada pola confraría.

4ª. Resolvemos que o párroco convoque para a festividade do Santo Anxo a seis cregos a fin de que os fregueses da parroquia poidan confesar para gañaren as indulxencias concedidas á confraría do Santo Anxo sempre e cando o bispo da diocese de Lugo teña a ben non suspendelas. Así mesmo, acordamos que se celebre unha misa e función por todos os irmáns vivos e defuntos pagándolles aos cregos oficiantes a esmola acordada pola irmandade. Ademais todas as funcións relixiosas que leve a cabo esta asociación serán realizadas polo párroco ou polos cregos que ordene.

5ª. Acordamos que a confraría teña dúas clases de irmáns: unha, que comprenda a todos os cabezas de familia da parroquia, que pagarán anualmente por si e polas súas familias un ferrado de centeo. Outra, que deberá pagar ao ano catro cuartos de tarxa³⁷ e un real de billón de entrada, non sendo admitidos os que superen os corenta anos. Todos teñen dereito a recibir da asociación seis fachas³⁸ para enterro e honras.

6ª. Queremos que todos os anos se designe na confraría un mordomo, que terá a obriga de recoller polo mes de agosto as “tarxas” de centeo, depositalas nunha arca, que construíra a irmandade, e beneficalas nos meses de mellor prezo coa intervención do párroco e o depositario. Tamén custodiará e entregará a cera para as diferentes funcións relixiosas.

7ª. Resolvemos que o depositario custodie na confraría o caudal resultante, así como o sustento da mesma. Ao rematar o seu mandato³⁹ ou anualmente, daralle a coñecer ao párroco as súas contas con cargo e data⁴⁰, entregándolle ao novo depositario o alcance actual da asociación.

O libro da confraría ao igual que o libro de fábrica serán inspeccionados polo bispo da diocese de Lugo ou polos visitantes da Orde.

(34) A confraría pechada é aquela que amosa un número de socios limitado.

(35) A confraría horizontal reflicte dun xeito bastante preciso a segmentación e división social da comunidade.

(36) Confraría do Santísimo e do Santo Anxo. Parroquia de Santa Catarina de Anseán. Arciprestado de Farnadeiros. Arquivo Central Diocesano Parroquial. Bispado de Lugo. Libro I. Anos 1799-1972.

(37) Cota que os confrades pagaban na confraría.

(38) Cirio ou candea de cera.

(39) Os depositarios podían ser elixidos por un período de tres anos e mesmo reelixidos logo de que outros fregueses ocupen o cargo.

(40) O cargo e a data fan referencia aos ingresos e gastos existentes na irmandade.

(41) Confraría do Santísimo e do Santo Anxo. Parroquia de Santa Catarina de Anseán. Arciprestado de Farnadeiros. Arquivo Central Diocesano Parroquial. Bispado de Lugo. Libro III. Anos 1915-1947..

Por esta confraría pasaron uns 1800 confrades no período comprendido entre os anos 1915 e 1947⁴¹. No século pasado, a finais da década dos sesenta, a confraría tiña uns 1000 confrades⁴².

Inspección da Confraría

6. A FESTIVIDADE E A PROCEDENCIA DOS DEVOTOS

A festividade do Santo Anxo celébrase o segundo domingo do mes de maio.

Acoden devotos non so de diferentes parroquias do Corgo (Lugo), senón tamén doutros concellos próximos; entre outros, Baralla, Castroverde, Guntín, Láncara, Lugo, O Páramo e Portomarín. Polo tanto, este santuario posúe un territorio de graza supraparroquial e supramunicipal.

7. OSPEDIMENTOS

En xeral os devotos ofrécese por si mesmos ou para acadaren algunha intercesión para outras

persoas, que non podían vir ao santuario por algunha doenza. O Santo Anxo recibe unha devoción, que está moi ligada cos meniños. Polo tanto, non resulta estraño ver un bo número de mulleres, que acoden ao santuario cos seus fillos no colo para lle daren grazas ao santo polos beneficios concedidos ou para lle pregaren a súa intercesión. En bastantes casos os ofrecidos, sempre que poden, seguen vindo a este recinto sagrado en “acción de grazas”. Tamén hai devotos que veñen a este espazo sagrado por doenzas humanas como queda reflectido nalgúns corpos de cera, que aínda se encontran no santuario, e que representan a seres humanos, total ou parcialmente.

“Aquí era unha tradición que cando nacían os pequenos, desde os primeiros anos os pais sentíanse coa obligación de traer aos fillos aquí ao Santo Anxo, e hoxe hai xente maior que segue acudindo cos fillos, cos netos e mantén a tradición”⁴³

Devota ofrecendo un cirio

7. AS PROMESAS OFRECIDAS AO SANTO

A unidade básica de relación entre o devoto e a imaxe sagrada para resolver unha serie de problemas é a promesa. Esta consiste normalmente nun contacto directo e sagrado de forza moral entre a persoa e Deus por medio de Cristo ou dunha serie de mediadores como son as diferentes advocacións da Virxe e os santos. **“Para chegar con máis seguridade a ese Deus, non sempre persoal, o galego bota man dos santos e da Virxe...”⁴⁴**. Porén, o santo non sempre é como o define a Igrexa, xa que non é un intermediario ante Deus, senón que ten un poder

(42) VALIÑA SAMPEDRO, Elías: *Catálogo de los Archivos Parroquiales de la Diócesis de Lugo*, Lugo: Deputación Provincial, páx. 35.

(43) Manolo Fernández, (Lolo), de Anseán (O Corgo).

(44) MOREIRAS SANTISO, Xosé. “A relixiosidade popular no sector rural”, *Rev. Encrucillada*, nº 9, Vigo, 1978, páx. 64.

Devotas portando cirios na misa

primario. **“O Santo pode ser un ente con poder que lle son propios”**⁴⁵. A promesa á entidade sagrada é dun xeito claro o sistema social vixente no que alguén fai algo a cambio dunha posterior axuda cando chegue o momento axeitado. **“El intercambio de dones entre una persona y un ser sagrado es algo universal y fuertemente vinculante”**⁴⁶. Neste santuario podemos distinguir tres modelos de relación entre os devotos e as imaxes de devoción: 1º. A promesa xeralmente é condicional, é dicir, a imaxe de devoción concédelle a petición ao devoto e logo este leva a cabo a promesa; trátase dun cumprimento “a posteriori”. Este tipo de promesa recibe os nomes de **“Ofrenda condicionada”**⁴⁷ e **“Petición Condicional”**⁴⁸.

2º. Algúns devotos veñen pregar a mediación da imaxe de devoción ante un problema determinado executando unha serie de rituais e ofrendas. Neste

Devotas portando cirios na misa caso os diferentes rituais e ofrendas, que os devotos cumpren, teñen lugar antes de que lles sexa concedida a petición. Este tipo de promesa recibe os nomes de **“Ofrenda propiciatoria”**⁴⁹ e **“Devoción Peticionaria”**⁵⁰.

(45) LORENZO FERNÁNDEZ, Xaquín: “Paganismo e cristianismo na relixiosidade popular”, en Rev. *Encrucillada*, nº 9. Ed. Sept, Vigo, 1978, p.45.

(46) MARIÑO FERRO, Xosé Ramón. *Las Romerías/Peregrinaciones y sus símbolos*, Vigo: Ed. Xerais de Galicia, 1987, páx. 272.

(47) GONDAR PORTASANY, Marcial. “Racionalidad campesina y Relativismo cultural”, *Antropología y Racionalidad*, Santiago, 1980, páx. 60.

GONDAR PORTASANY, Marcial. *Crítica da razón galega. Entre o nós-mesmos e nós-outros*. Vigo: ANosa Terra, 1993, páx. 153.

(48) WILLIAM CRISTHIAN, A. Jr. *Religiosidad popular. Estudios antropológico en un valle español*. Madrid: Tecnos, 1978, páx. 134.

(49) GONDAR PORTASANY, Marcial. *Ob. cit.* 1980, páx. 60.

GONDAR PORTASANY, Marcial. *Ob. cit.* 1993, páx. 154.

(50) WILLIAM CRISTHIAN, A. Jr. *Ob. cit.* 1978, páx. 134.

3º. Finalmente hai devotos, que acoden todos os anos por algunha rogativa concedida pola imaxe de devoción noutroira. A este tipo de promesa dásele tamén o nome de **“Ofrenda de acción de grazas”**⁵¹.

As promesas máis frecuentes, que se realizan neste santuario están relacionadas con diferentes rituais e ofrendas.

8. OS RITUAIS

Arnold Rose sinala que os rituais distínguense polos seguintes elementos: posúen unha regularidade e periodicidade ao estaren relacionados con certas festas; teñen un sentido para certo número de persoas; adoitan presentarse dun xeito dramático; e producen “consensus” de sentimentos mediante unha experiencia participativa⁵². O rito é un universal cultural presente en todas as culturas. É inseparable de momentos importantes no ciclo da

Ritual de poñer o Santo

(51) GONDAR PORTASANY, Marcial. *Ob. cit.* 1980, páx. 60.

“ ” 1993, páx. 154.

(52) “Rituais”, *Antropológica*, Instituto de Antropoloxía de Barcelona, nº 6, 1977, páx. 99.

vida e vai acompañado de danza, canto, música, percusión, bandeiras, cor...; tamén amosa analoxías, metáforas e polaridades que trata de superar....⁵³

8. 1. OS RITUAIS COLECTIVOS

8.1.1. A CELEBRACIÓN DE MISAS

Neste recinto sagrado oficiáronse misas as dez e once da mañá; ao mediodía e a unha da tarde, momento no que dous cregos da cidade de Lugo máis o párroco concelebraron a misa solemne⁵⁴. A misa resulta ser un momento de máxima tensión devocional. Tentan seguila o maior número de devotos maila os inconvenientes que poida ocasionar o encontrar un lugar axeitado⁵⁵.

8.1.2. O RITUAL DA PROCESIÓN.

Ao rematar a misa solemne, desenvolveuse a procesión, que percorreu o perímetro do santuario⁵⁶. Nalgúns recintos sagrados de Quiroga⁵⁷, Pantón⁵⁸, Sober... a procesión lévase a cabo antes da celebración da misa solemne.

(53) LISON TOLOSANA, Carmelo: "Rito, funciones y significado", *Música oral del Sur: Música hispana y ritual*, nº 9, Junta de Andalucía, 2012, páxs.22-28.

(54) Ano 2011.

(55) GONZÁLEZ REBOREDO, Xosé M. *Guía das Festas Populares de Galicia*. Vigo: Ed. Galaxia, 1997, páx. 132.

(56) A procesión neste santuario foi introducida de novo polo actual crego D. Daniel Rodríguez.

(57) BLANCO PRADO, José Manuel e RODRÍGUEZ SÁNCHEZ, Manuel. "La devoción popular en el Santuario de la Ermita (Quiroga)", en *Lucus*, Boletín Informativo da Deputación de Lugo, nº 42, 1994, páxs. 35-37.

(58) BLANCO PRADO, José Manuel. *Exvotos e Rituais nos Santuarios Lucenses*, Lugo: Deputación Provincial de Lugo, 1996, páx. 134.

Na procesión interviron os seguintes elementos:

1º. A cruz parroquial lévaa un fregués da comunidade parroquial.

2º. A imaxe do Santo Anxo que levan nas andas por catro homes da freguesía de Anseán.

3º. A advocación do Carme portada tamén nas andas por catro mulleres da parroquia.

4º. Os cregos concelebrantes.

5º. Os asistentes ao ritual colocados sen distinción de idade e sexo.

A procesión é un ritual relixioso que ten como finalidade expresar pública e colectivamente un culto, un diálogo coa divindade correspondente. Utiliza normalmente un espazo fóra do templo que pasa a ser un soporte para esa hierofanía, para esa manifestación relixiosa. Polo tanto, as rúas, as prazas, e calquera espazo de acollida do ritual recibe unha reinterpretación con posibilidade de valores de sacralidade. Deste xeito, as imaxes, que saen na procesión, santifican o espazo que percorren, proporcionándolles unha enerxía positiva a todos os seres, tanto persoas como animais, que se atopan nese espazo. *"Dando una vuelta alrededor del santuario, la imagen santa o la reliquia sacralizan no sólo a las personas y a los animales, sino también a o do el entorno geográfico"*⁵⁹. Segundo a disposición da procesión ÁLVAREZ GASTÓN distingue unha serie de características: *"Se trata de manifestaciones más multitudinarias no sólo por los participantes activos, sino también por los numerosos espectadores. Dentro de la comunidad local es algo que llega vitalmente a los feligreses. Los elementos fundamentales de toda procesión son: las imágenes, la forma de llevarlas, el pueblo que participa y el que mira, el espíritu de la celebración –cantos, rezos, silencio..."*⁶⁰. As procesións son coma un ritual de peregrinación menor. *"Guiada por la cruz procesional seguida de los estandartes, la comunidad eclesial camina a través de las calles, como dramatización de la historia sagrada, como exaltación epifánica, pero, sobre todo, como ritual de camino penitencial y salvífico"*⁶¹.

(59) MARIÑO FERRO, Xosé Ramón. *Ob. cit.* 1987, páx. 175.

(60) ÁLVAREZ GASTÓN, Rosendo. *La religión del pueblo. Defensa de sus valores*. Madrid: B.A.C., 1976, páxs. 91-92.

(61) AGUIRRE BAZTÁN, Angel. *Ob. cit.* 1993, páx. 107.

8.2. OS RITUAIS DE PARTICIPACIÓN INDIVIDUAL.

8.2.1. O RITUAL DE VIR ANDANDO AO SANTUARIO.

Hai anos bastantes devotos acudían ao santuario andando desde o seu lugar de orixe, como sacrificio previo antes de entraren en contacto co sagrado. Na actualidade, aínda que a maioría fan a viaxe en coches particulares, segue habendo pegadas deste ritual. Así pódese apreciar como hai devotos, que aínda veñen camiñando desde aquelas entidades de poboación próximas ao recinto sagrado.

8.2.2. OS RITUAIS DE CONTACTO

O desexo de todo devoto é entrar en contacto coas imaxes e demais elementos e obxectos vinculados ao santuario, xa que o sagrado proxecta a súa dualidade, sacraliza. Entre os rituais de contacto máis habituais sinalamos os seguintes:

8.2.2.1. O RITUAL DE POÑELO SANTO

Este ritual consiste en que dous fregueses da parroquia, realizan cunha imaxe pequena do Santo Anxo, unha cruz por riba da cabeza dos devotos. Estes bican a imaxe e deixan unha esmola nunha bandexa ou boeta, situada ao carón dos poñentes- un home e unha muller-. Ambos os dous, mentres levan a cabo o ritual, pronuncian unhas xaculatorias. Así, o fregués, situado ao pé do retablo lateral esquerdo, di:

***“Santo Ángel de la Guarda
te guarde y te libre de todo mal. Amen”.***

Pola súa banda, a freguesa, colocada xunto ao retablo lateral dereito profire en galego castelanizado a seguinte:

***“ Santo Anxo bendito
te defenda de todos os males. Amén”***

Segundo as devanditas oracións, o santo non sempre é como o define a Igrexa, xa que non é un intermediario ante Deus, senón que ten un poder primario. ***“O Santo pode ser un ente con poder que lle son propios”***⁶².

Este ritual emprégase en moitos santuarios non só galegos, senón tamén doutras comunidades do Estado español, así como doutras terras nas que segue habendo un forte contido relixioso de base católica *“En muchos santuarios bretones los romeros besan las reliquias expuestas delante del coro”*⁶³. *“Los romeros portugueses, al terminar la misa, se agolpan para besar las imágenes del santo”*⁶⁴.

Ritual de poñer o Santo

9. AS OFRENDAS

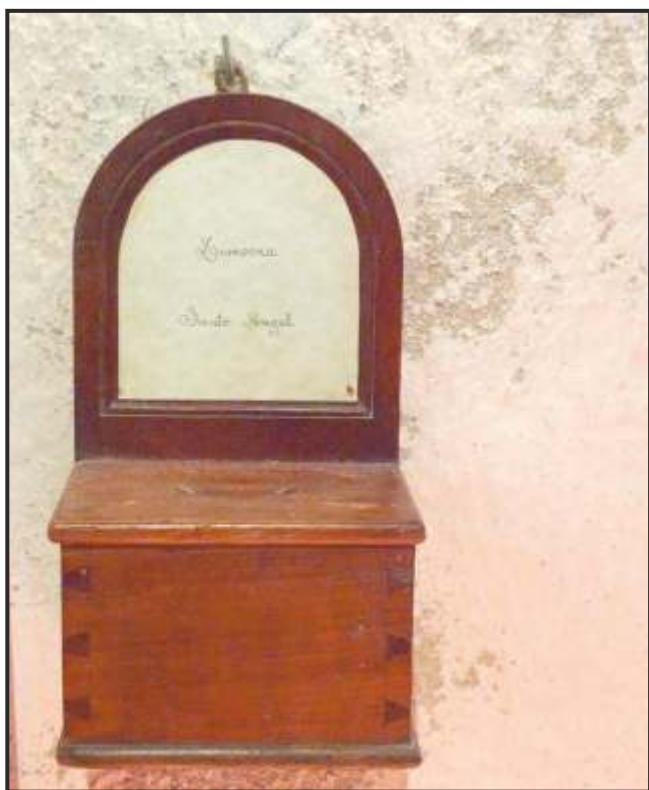
9.1. AS MISAS

A misa é unha das promesas básicas, que levan a cabo os devotos nos santuarios aos que acoden. O párroco ou un fregués da parroquia na que está situado o recinto sagrado anotan esta ofrenda nun libro polo. Neste santuario os devotos ofreceron no ano 2011 unhas sesenta misas. O seu custo foi de sete euros. Todas as misas ofíciaas o párroco no transcurso do ano.

(62) LORENZO FERNÁNDEZ, Xaquín: “Paganismo e cristianismo na relixiosidade popular”, en *Rev. Encrucillada*, nº 9. Ed. Sept, Vigo, 1978, p.45.

(63) MARINO FERRO, Xosé Ramón. *Ob. cit*, 1987, páx. 170.

(64) MARINO FERRO, Xosé Ramón. *Ob. cit* 1987, páx. 170.

Petitorio de Santo Anxo

9.2. OFRENDA EN METÁLICO

Trátase dunha ofrenda, que se está facendo moi usual, en case todos os santuarios desta provincia. Lévese a cabo dos seguintes xeitos:

1. Os devotos, logo de poñer o santo, deixan unha esmola nunha bandexa ou boeta, que se encontra ao carón do poñente.
2. Un sancristán ou fregués da parroquia vai recollendo nunha bandexa ou petitorio a esmola dos devotos, que asisten á misa.
3. Nos petos que se atopan no interior do santuario.

9.3. OS EXVOTOS DE CERA

Estes exvotos son obxectos artesanais, que simbolizan unha serie de animais: cochos, eguas, vacas, así como o corpo humano e algunhas das súas partes: brazos, mans, pernas, pés... Estas figuras levábanas ao santuario os devotos como testemuño do seu agradecemento pola influencia benéfica que o Santo Anxo exercera na cura de diferentes doenzas humanas. En todos os exvotos repítense tres elementos básicos: a promesa dun don a unha entidade sagrada pola consecución

dun beneficio. O convencemento propio do individuo cando a entidade satisfizo a súa petición; e, finalmente, o don prometido polo ofrendante, facendo constar publicamente que cumpriu a súa promesa. Ademais os exvotos deben amosar unha serie de trazos que os posibilitan como tal; así deben gardar unha relación coa persoa que recibiu o favor e o suceso que o motiva; e tamén, perdurar no tempo, e dicir sobrevivir mesmo a morte da persoa que o ofreceu. *“Hai un tipo especial de ofrenda, os exvotos, que serven como sinal e lembranza do beneficio recibido”*⁶⁵. *“Estes exvotos foron e son moi abundantes en case todos os centros de romaría e permanecen expostos no*

Exvotos de cera

(65) MARIÑO FERRO, Xosé Ramón. *Antropoloxía de Galicia*. Vigo: Ed. Xerais, 2000, páx. 494.

*altar como mostra das peticións feitas e como manifestación pública do poderío e capacidade de convocatoria do santo*⁶⁶.

No retablo lateral dereito do santuario do Santo Anxo aínda atopamos algúns exvotos de cera, que representan figuras humanas, total e parcialmente. De todos xeitos, este tipo de ofrenda segue sendo moi peculiar no santuario do San Bernabé de Castrillón (O Corgo).

No Museo de Pontevedra hai unha serie de terracotas procedentes do santuario itálico de Calvi, situado na Campania. Neste santuario dedicáronse moitos exvotos aos deuses itálicos durante varios séculos. Destacan as cabezas de homes e mulleres, algúns animais: cochos, vacas. A maioría destas terracotas, feitas con molde, estiveron policromadas, sendo interesante comprobar a súa semellanza cos exvotos de cera que aínda se ofrecen en bastantes santuarios.

9.4. AS CANDEAS

Na actualidade os devotos ofrecen candeas ou cirios pequenos, que un fregués da parroquia vende a un euro e medio no interior do espazo sagrado.⁶⁷ Adoitan colocalas a ambos os dous lados do retablo central e, tamén, no retablo lateral dereito, permanecendo acesas ata que rematan os diferentes oficios relixiosos. Tamén hai devotos que oen as distintas misas, que se ofician no santuario, portando unha candeia acesa nas súas mans.

Posto de venda de obxectos relixiosos

Algúns devotos compran a un euro e medio distintos recordos do Santo Anxo, como medallas e pulseiras.

Finalmente, ao remataren os oficios relixiosos, un grupo de gaiteiros toca algunhas pezas ao carón do recinto sagrado, onde tamén se encontra un posto de venda de rosquillas, que ten moita aceptación entre os fregueses asistentes.

10. BREVE RESUMO DOS RITUAIS E OFRENDAS EXISTENTES NOS TRES SANTUARIOS ANALIZADOS: AS VIRTUDES, O SAN BERNABÉ E O SANTO ANXO

PROMESAS REALIZADAS NOS TRES SANTUARIOS DO CORGO			
LITURXIA OFICIALISTA	SANTUARIO DAS VIRTUDES	SANTUARIO DO SAN BERNABÉ	SANTUARIO DO SANTO ANXO
RITUAIS			
MISAS	x	x	x
PROCESIÓN	x	x	x
OFRENDAS			
ESMOLAS	x	x	x
CANDEAS	x	x	x
MISAS	x	x	x
LITURXIA NON OFICIALISTA			
RITUAIS			
“POÑER O SANTO”	x	x	x
CIRCUNVALACIÓN		x	
PASAR PANOS POLA IMAXE	x	x	
OFRENDAS			
EXVOTOS DE CERA		x	

(66) GONZÁLEZ REBOREDO, Xosé M. Ob. cit, 1997, páxs. 133-134.

(67) Ano 2011.

11. CONSIDERACIÓNS FINAIS. CLAVES DE INTERPRETACIÓN REFERENTES AOS TRES SANTUARIOS DE “O CORGO”

A narración lendaria e mítica sobre a aparición da Virxe no lugar das Virtudes (Pedrafita) implica, desde a perspectiva tradicional, a adscrición dun vínculo orixinario entre o culto mariano e a paisaxe onde se establece. Neste caso, este tipo de relatos son o froito de manifestacións entre unha comunidade e a súa imaxe de devoción, como un punto de encontro entre o humano e o sagrado. Deste xeito -segundo a opinión de *Honorio Velasco*- un símbolo universal convértese en particular, mediante unha crenza local.

Respecto ás imaxes de devoción, que están presentes nestes recintos sagrados, cómpre dicirmos, que dende unha óptica oficialista, operan como mediadoras perante Deus e condensan toda a virtude e o poder sobrenatural; mais desde unha visión, ligada coa piedade popular, as diferentes entidades sagradas (diferentes advocacións de Cristo, da Virxe e, tamén, os diferentes santos) posúen poderes e influencias propias. Polo tanto, con elas establécese unha importante comunicación por medio da palabra e de certas actitudes somáticas encamiñadas a acadar o seu

Posto de venda de rosquillas

amparo e benevolencia. Mais este favor sacro hai que relacionalo ao grao de protección ás estruturas do intercambio económico igualitario nun xeito de *“dou para me deas”*. Polo tanto, os devotos realizan rituais e deixan unha serie de ofrendas para satisfaceren á súa parte no acordo.

Por outra banda, a dimensión sacra transmítese ao exterior xa dunha maneira directa por medio da

Grupo de gaiteiros amenizando a romaxe

procesión, xa a través de elementos naturais, como a auga das fontes. En ambos os dous casos, procúrase o efecto salutar. A única diferenza é que mentres o primeiro é común a todos os santuarios analizados; o segundo, en cambio, só é visible na comunidade de Pedrafita, onde algunhas doenzas relacionadas coa pel e os ollos tentan curarse nun manancial por medio de ritos ben arraigados. Nesta comunidade existe a crenza de que a medida que os panos vaian podrecendo ao carón da fonte, as doenzas das persoas irán erradicándose. Trátase, pois, dun ritual baseado na analoxía, xa que a descomposición dos panos configura un símbolo de destrución. Cumprírase así, a observación feita xa a finais do século XIX por Frazer de que *“con frecuencia os ritos consisten nunha imitación dos efectos que a xente desexa producir”*. Así mesmo, o contacto coa auga implica sempre unha rexeneración, non só porque a disolución vai seguida dun novo nacemento, senón tamén porque a inmersión fertiliza e multiplica o potencial de vida.

Finalmente, as celebracións relixiosas nos referidos santuarios complementáanse – agás o do Santo Anxo (Anseán)- cunha dimensión laxa ou profana na que os fieis, en xeral, gozan dun tempo de lecer, mercan produtos de diferente índole, entre os que hai que salientar as rosquillas, e atenden nas casas de seu aos invitados cun bo xantar. Logo, á noite, é o tempo para bailar unas pezas.

Polo tanto, estas romaxes reflicten cara ao exterior unha serie de elementos básicos, como os ritos relixiosos, a comensalía, as relacións de amizade e de parella, a solidariedade comunal e a alegría como factor predominante.

12. BIBLIOGRAFÍA

ÁLVAREZ GASTÓN, R. *La religión del pueblo. Defensa de sus valores*. Madrid: B.A.C, 1976, páxs.91-92.

ARREGUI, G. e MANTEROLA, A.: "Religiosidad popular", en Aguirre, Ángel (dir.). *Diccionario temático de Antropología*. Barcelona: Boixaneu, 1993, páx.532.

BLANCO PRADO, J.M: *Religiosidad popular en el municipio de Begonte*, Lugo: Deputación provincial, 1991, páx.70.

BLANCO PRADO, J.M. e RODRÍGUEZ SÁNCHEZ, M.. "La devoción popular en el Santuario de la Ermida (Quiroga)", en *Lucus*, Boletín Informativo da Deputación de Lugo, nº 42, 1994, páxs. 35-37.

BLANCO PRADO, J.M. *Exvotos e Rituais nos Santuarios Lucenses*, Lugo: Deputación Provincial de Lugo, 1996, páx. 134.

BLANCO PRADO, J.M. e PERNAS BERMÚDEZ, C.: " I. Introducción: As romarías e o seu significado" (Os santuarios do concello de A Pastoriza (Lugo), en *Rev. Croa*. Asociación Amigos do Castro de Viladonga. Castro de Rei .Lugo. Referencia de: Carme Pernas Bermúdez, páx.71.

CANCIO FERNÁNDEZ, J.: Delineante, autor do mapa.

CASTÓN BOYER, P.: "La religiosidad tradicional en Andalucía. Una aproximación sociológica", en CASTÓN BOYER y otros, *La religión en Andalucía. Aproximación a la religiosidad popular*. Sevilla: Edt. Andaluzes Unidos, 1985, p. 101.

CHRISTIAN JR, William A.: *Religiosidad local en la España de Felipe II*, Madrid: Nerea, 1991, pax. 11.

CHRISTIAN, JR, William A.: *Religiosidad popular. Estudio antropológico en un valle español*. Madrid: Tecnos, 1978, páx. 126

ESCALERA REYES, J., "La religiosidad popular. III. HERMANDADES, ROMERIAS Y SANTUARIOS. HERMANDADES, RELIGION POPULAR Y PODER EN ANDALUCIA. C. ALVAREZ SANTALO, MARIA XESUS BUXO y S.RODRIGUEZ BECERRA (COORDS.). Anthropos. Barcelona. 1989, páx. 459.

FERNÁNDEZ DE ROTA, J.A: *Antropología de un viejo paisaje gallego*. Centro de Investigaciones Sociológicas. Madrid: Ed. S. XXI, 1984, pax. 259.

GALLEGO, A.: " Práctica religiosa y mentalidad popular en la España Contemporánea", en *Hispania Sacra*, 46, 1994, páx. 331.

GONDAR PORTASANY, Marcial. "Racionalidad campesina y Relativismo cultural", *Antropología y Racionalidad*, Santiago, 1980, páx..60.

GONZALEZ REBOREDO, X. M. *Guía das Festas Populares de Galicia*. Vigo: Ed. Galaxia, 1997, páx. 132.

LISÓN TOLOSANA, Carmelo: *Invitación a la Antropología cultural de España*. Madrid: Akal, 1980, páx. 93.

LISON TOLOSANA, C.: "Rito, funciones y significado", *Música oral del Sur: Música hispana y ritual*, nº 9, Junta de Andalucía, 2012, páxs.22-28.

LOPEZ FERREIRO, A.: "Los Fueros Municipales de Santiago y su tierra". T.I. Santiago. 1985, pg.359.

LORENZO FERNÁNDEZ, X.: "Paganismo e cristianismo na relixiosidade popular", en *Rev. Encrucillada*, nº 9. Ed. Sept, Vigo, 1978, p.45.

MALDONADO, L.: "Los Santuarios en la religiosidad popular", en *Santuarios del P. Vasco y Religiosidad popular*. II Semana de Estudios de Hª Eclesiástica del P.Vasco, Vitoria, 1982, páx. 70.

MALDONADO, L.: "Dimensiones y tipos de la religiosidad popular", en *Concilium (Rev. Internacional de Teología)*, 206, 1986, páxs.9-18.

MALDONADO, L.: " Para Comprender el Catolicismo Popular". Cofradías y Hermandades. Ed. Verbo Divino. Estella (Navarra). 1990, páx.87.

MARIÑO FERRO, Xosé Ramón. *Las Romerías/Peregrinaciones y sus símbolos*, Vigo: Ed. Xerais de Galicia, 1987, páx. 272.

MIGUÉLEZ DÍAZ, X.A.: " Relixiosidade popular galega. Aproximación e chamadas", en *Estudios Mindonienses*. Anuario de Estudios Histórico-Teolóxicos de la Diócesis de Mondoñedo-El Ferrol. T.2, páx.248.

MOREIRAS SANTISO, X.: "Arelixiosidade popular no sector rural", Rev. *Encrucillada*, nº 9, Vigo, 1978, páx. 64.

PRAT I CAROS, J.: "Los Santuarios Marianos en Cataluña: una aproximación desde la etnografía", en *La Religiosidad popular, III. Hermandades, Romerías, Santuarios*. Anthropos, Barcelona, 1989, páx. 227.

PITT RIVERS, J.: "L'identité locale vue à travers la fiesta". *Coloquio Hispano-Francés. Culturas Populares. Diferencia, Divergencias, Conflictos*. Universidad Complutense. Madrid. 1986, pg. 13.

VALIÑA SAMPEDRO, E.: *Inventario Artístico de Lugo y su provincia*. Servicio Nacional de Información Artística, Arqueológica y Etnológica, t.I, Madrid, 1975, páxs. 82-83.

VALIÑA SAMPEDRO, E.: *Catálogo de los Archivos Parroquiales de la Diócesis de Lugo*, Lugo: Servicio de Publicaciones de la Diputación Provincial, 1991, páxs. 35-36.

VOVELLE, M.: "La religión popular", en *Ideologías y mentalidades*. Barcelona: Ariel, 1985, pp. 125-131.

XIZ, X.: *O Corgo, amplo horizonte*. O Corgo: Ed. Concello de O Corgo, páx. 99.

